

ПОЛЕМИЧЕН И ПРОНИКНОВЕН ДУХ

(Тодор Павлов във философията, теорията на изкуството и литературната критика)

Иван Гранитски

Има нещо символично в това, че Тодор Павлов е роден в Щип — този вечно неспокоен български край, дал от Възраждането до наши дни толкова много неукротими духом люде, обжегнали и възвисили чрез страданията и възторзите си българския национален дух. В облика на големия философ като че ли проблясват отраженията на непомерната възрожденска страст, осенила живота на неговия дядо — народния учител Павел Грозданов, тук сякаш съзираме изблиците на оная духовна будност и непримиримост, присъща на баща му Димитър Павлов (също учител и сподвижник на Петко Р. Славейков), преследван и гонен от турските власти чак до 1900 г., когато преминава в освободената част на отечеството. Наистина не можем да не доловим осезателното влияние на тази атмосфера — заредена с напрежение и драматизъм — върху оформянето на личността на Тодор Павлов — безусловно най-значимата фигура в нашата философия след Димитър Благоев. Като доказателство за това може да ни послужи цялата му обществена, философска, научна, естетическа и литературнокритическа дейност, изпълнила почти седем десетилетия, която е била неизменно обогатена от неговата емоционална възпламененост и темперамент. Именно в силата и неподправената жизненост на този темперамент ще открием корените на народностната традиция, излъчването на родовото начало, на родовата памет, съхранила и засилила любовта към народ и отечество. Тук ще усетим и една от причините (и то съвсем немаловажна) за неизтощимата борбеност на неговата натура, която не успяват да съкрушат нито полицейските преследвания, затворите и концлагерите, нито бремето на изтеклите години.

Днес е едновременно и лесно, и трудно да се пише за Тодор Павлов. Лесно, защото дистанцията на времето позволява да се хвърли по-обобщаващ поглед върху богатата му и многостранна дейност, защото проверката на годините си е казала думата и дава възможност точно и безпристрастно да се отсъди за стойността на някои негови философско-естетически и литературнокритически разработки. И трудно, защото дори и там, където днес виждаме, че е сгрешил, че не е бил достатъчно прецизен, ни поразява неговата страстност и убеденост, респектира ни непоколебимата му класово-партийна позиция, издаваща войнствуващия марксист-ленинист. Разбира се, уважението пред неговото голямо дело не заслепява очите тъй, че да не виждат отделните заблуждения и грешки, замахванията напразно, подценяването на определени художествено-естетически факти и явления и надценяването на други. Но никой, който искрено го обича, струва ми се, не би пожелал канонизирането на личността и наследството му. Творецът, мислителят,

комунистът остава най-жив, когато се възприема критически, в единството на своите противоречия.

* * *

Едва ли има друг, който да е допринесъл повече за ленинизацията на българската философска и естетическа мисъл през периода между двете световни войни от Тодор Павлов. Своята борба срещу буржоазната идеология за утвърждаване философията на марксизма-ленинизма той започва още след 1919 г., когато влиза в редовете на БКП. Разбира се, първите му стъпки минават под знака на упорити духовни търсения, той още е в процес на оформяне на мирогледа и избистряне на идеологическите си позиции. Но избраната основна насока е вярна и нищо не може вече да го отклони от нея — борба за духовното и физическото освобождение на пролетариата и за изграждане на неговото комунистическо бъдеще.

Първият по-значителен философски труд на Тодор Павлов — „Спинозизъм и диалектически материализъм“ (1926), показва недвусмислено полемичния характер на неговата философска нагласа. Тук Тодор Павлов атакува тезата на Плеханов—Деборин, че диалектическият материализъм е разновидност на спинозизма, като отбелязва, че философията на Спиноза, разгледана в нейната „органическа единност и цялостност, не е нито материализъм, нито идеализъм, а е един своеобразен опит за тяхното синтезиране“¹ и поради това приравняването на диалектическия материализъм към спинозизма в същност подкопава неговата революционна същност.

Същият дух на полемичност и безкомпромисна критика обагря и „Идеализъм и материализъм“ (1929), където Тодор Павлов подлага на критически анализ различни идеалистически учения и утвърждава превъзходството на диалектическия материализъм над тях като теория, „развиваща се заедно със самата система на действителността, чието обективно отражение е тя“². Заедно с „Идеализъм и материализъм“ през 1929 г. се появява още една книга на Тодор Павлов — „Диалектическият материализъм и „теория на образите“. В същност тя представлява предлюдията към неговата критика на ремкеанството, започнала с „Ремкеанство и материализъм“ (1930). Неслучайно Тодор Павлов отделя такова място на философията на Ремке, главно в лицето на неговия ученик проф. Димитър Михалчев. Той вижда опасността от твърдението на Михалчев, че философията няма и не може да има класов характер. Така би се стигнало до отхвърляне на една от основните постановки на марксистко-ленинската философия — тази за класовата борба, и по такъв начин — до увековечаване на класовото потисничество. Михалчев твърди, че ремкеанството се е издигало над материализма и идеализма, но в полемиката си с него Тодор Павлов демаскира действителната му идеалистическа същност. Доловил много тънко съзерцателно-мистичния характер на ремкеанството, Т. Павлов пише: „Идеализмът е мислим и като съзерцателен идеализъм, и по-право като висше самосъзерцаване на някаква идеална същност, а „образуването“ на вещите може да се схване и като чисто логическо определение.“³

Отстоявайки постановките на диалектическия материализъм, Тодор Павлов влиза в теоретически съткновения и с други представители на буржоазната философия. Той насочва перото си срещу Сп. Казанджиев,⁴ когото нарича

¹ Тодор Павлов. Спинозизъм и диалектически материализъм. С., 1927, с. 47.

² Тодор Павлов. Идеализъм и материализъм. С., 1929, с. 100.

³ Тодор Павлов. Ремкеанство и материализъм. С., 1930, с. 68.

⁴ Тодор Павлов. Критика и „критика“. С., 1940, с. 177—181.

„закъснял ученик на Ницше“, полемизира с Ив. Кинкел⁵ заради опитите му да „допълни“ Маркс с Фройд, с проф. Асен Златаров⁶ за махистките и механистичните му увлечения и т. н.

Безспорно обаче централно място в борбата на Тодор Павлов срещу буржоазната философска мисъл и за ленинизацията на българската марксистка философия заема неговият фундаментален труд „Теория на отражението“ (1936), който излиза отначало на руски език.⁷ „Теория на отражението“ е написана в Москва, където философът се намира през 1932—1936 г. В нея той творчески разработва Лениновата идея, че отражението е всеобщо свойство на материалната действителност, като изгражда върху тази мисъл цялата система на марксистката гносеология.

В труда си Тодор Павлов проследява формите на развитие на отражението — от най-низшите до най-висшите. Той разкрива качествената разлика между отражението в неживата природа и това на низше биологическо равнище и отражението в съзнанието на човека. В човешката глава образът няма собствено съдържание, негово съдържание е само и единствено съдържание на обекта и в това е идеалният момент, докато при отражението в неживата природа в субекта винаги е налице и собствено съдържание, което е носител на съдържанието на отражения обект. Разбира се, това не означава, че при човека нямаме материален носител на процесите на отражението, но при него съществува идеалният момент.

Развивайки Лениновата мисъл, че познанието е „субективен образ на обективните явления“, Тодор Павлов същевременно воюва срещу релятивизма в гносеологията, обосновава възможността и необходимостта от истинност на познанието. Той разработва диалектичното единство на субективното и обективното в познавателния процес, показвайки тяхната взаимообусловеност и взаимосвързаност.

„Теория на отражението“ позволява на Тодор Павлов да „погледне“ вече като философ и към една друга област, която започва да го изкушава още при първите му по-сериозни теоретически занимания — естетиката и теорията на изкуството. През 1937 г., непосредствено след „Теория на отражението“, в Москва излиза другият му капитален труд — „Обща теория на изкуството. Основни въпроси на естетиката“⁸, който е първият по рода си опит да се изгради систематическа теорията на изкуството в светлината на марксистко-ленинската философия.

За да изясни същността, характера и спецификата на изкуството, Тодор Павлов използва като методологическа отправна точка Лениновата теория на отражението. Той разглежда разгърнато диалектичното взаимодействие между изкуството и културата, религията, морала, науката. Особено място е отделено на взаимоотношението изкуство — наука. По страниците, посветени на този въпрос, философът полемизира, от една страна, с „абсолютния формализъм“ на Кант и „мистичния интуитивизъм“ на Бергсон,⁹ които изцяло субективизират изкуството, и, от друга — с едностранчивите твърдения на Юм, Бюрке, Шефтсбъри за емоционалния характер на изкуството и интелектуалния характер на науката. Отликата между науката и изкуството Тодор Павлов вижда в своеобразието на художествения образ, който той формулира като „обществено-исторически обусловен и значим човешки „субективен образ на обективните неща“.

⁵ Вж. сп. Нов път, 1924—1925, кн. 4, с. 127.

⁶ Вж. Тодор Павлов. Материализъм и другите философски учения. С., 1940, с. 163—176.

⁷ В първото българско издание заглавието е „Основни въпроси на теорията на познанието. Теория на отражението“.

⁸ Книгата излиза в пълния си обем през 1938 г. в София.

⁹ Тодор Павлов. Обща теория на изкуството, с. 294.

диалектическо единство на естетическа реалност, идейно-духовна наситеност и мряа.¹⁰

В „Обща теория на изкуството“ авторът се спира и на важния въпрос за отношението мироглед — художествен метод. Него го интересува диалектикоматериалистическата трактовка на проблема, разглеждането му в неговото единство от противоречия. Затова въпреки отделните неточности и непълноти мислите, изказани от философа, и днес имат плодотворен характер.

Значителен интерес в „Обща теория на изкуството“ представляват критическите анализи, на които Тодор Павлов подлага естетическите концепции на Платон, Кант, Хегел, Шопенхауер, Ръскин, Шилер, Гюйо, Бергсон, Кроче, Фолкелт, Гроос и т. н. Независимо от елементите на известен схематизъм в някои оценки неговото отношение е далеч от сектантското и догматично интерпретиране на фактите. Той отбелязва положителната роля, която са изиграли философско-естетическите концепции на тези мислители в развитието на човешката мисъл. Акцентира на ценното в диалектиката на Аристотел, изтъква приноса на Кант за определяне спецификата на изкуството и припомня плодотворността на неговите идеи за свободата на художественото творчество. Възторжено и ласкаво се отзовава авторът на „Обща теория на изкуството“ за естетиката на Дени Дидро, когото нарича „най-яркия, най-дълбокия и най-оригиналният от френските просветители-материалисти“.

Безусловно най-въдъновените страници от своя труд Тодор Павлов е посветил на Хегеловата естетика. Дълбочината и проникновението на философско-естетическия анализ тук са съчетани с жив, образен и пластичен език, трудната и на места твърде абстрактна проблематика е поднесена свободно и с артистична лекота. Изкушавам се да приведа само няколко изречения, които демонстрират убедително органичното единство между конкретния философско-естетически анализ и пластично-образния изказ: „Хегел с неподражаема сила на ерудицията и всеобхватност на мисълта си пръв в историята на философията се опита да ни даде „феноменологията на духа“, т. е. историята на човешкото родово и индивидуално съзнание, неговите основни етапи на развитие, неговите видове, неговите вътрешни противоречия и вътрешнонеобходима тенденция към абсолютното научно познание, към абсолютната истина, дето идеята се самопостига напълно като висше единство на субекта и обекта, на необходимостта и свободата, на съзнанието и битието. Целият тоя исторически процес е даден у Хегел така дълбоко диалектично, че много от отделните гносеологически формулировки във „Феноменологията на духа“ и „Логиката“ се доближават дотолкова към ония на диалектикоматериалистическата гносеология, че в коментарите си на „Логиката“ Ленин неведнъж с възторг отбелязва: „отлично“, „превъзходно сравнение“, „гениална идея“, „непосредствен преход към материализма“ и т. н.

Това са, така да се каже, върховете на Хегеловата диалектична мисъл. Това е действителното величие и неуважващата слава на Хегел.“¹¹

Разбира се, високата оценка, която Тодор Павлов дава на отделни елементи от Хегеловата естетика, възхищението му пред огромната ерудиция и проникателност на Хегеловия ум не му пречи да подложи на критически анализ неговите естетически концепции и както в студиите си за Платон, Кант, Бергсон, Гюйо да ги тълкува от позицията на войнствуващия марксистко-ленински философ.

Идеите, залегнали в основата на „Обща теория на изкуството“, намират по-късно своето творческо разгръщане и продължение в „Основни въпроси на естетиката“ (1949), „Основни въпроси на марксистко-ленинската естетика“ (1958), а също и в огромен брой статии, изследвания, брошури и отделни книги, посве-

¹⁰ Тодор Павлов. Обща теория на изкуството, с. 390.

¹¹ Тодор Павлов. Избрани произведения. Т. 4. С., 1961, с. 161.

тени на по-обща или по-частни проблеми на естетиката и теорията на изкуството. Не е необходимо (а и едва ли е възможно в ограничените страници на тая статия) да се обхване цялото идейно-тематично многообразие на теоретико-естетическите търсения на Тодор Павлов през изминалите четири десетилетия след появата на неговата „Обща теория на изкуството“. Но не можем да не отбележим, че до какъвто и проблем да се докосва перото му, то винаги запазва своята острота и полемичен дух — дискусиите и полемиките си остават винаги неговата предпочитана атмосфера. Достигнал дори вече почти библейска възраст, Тодор Павлов успява да съхрани гъвкавостта и свежестта на ума, способността за импровизации, настъпателната и непримирима мисъл. Особено когато това се отнася до защита на основни постановки в марксистко-ленинската философия, естетика и теория на изкуството или когато думата е за изясняване на позициите, терминологията и подхода в някоя дискусия по относително частни въпроси.¹² Тогава философът демонстрира младежка жизненост и темперамент, неизтощима енергия и воля за борбеност, с каквито е респектирал даже и своите врагове през десетилетията нескончаеми полемки и словесни стълкновения.

* * *

Няма да е пресилено, струва ми се, ако кажем, че за пръв път в лицето на Тодор Павлов българската литературна критика се домогва до по-значителни философски прозрения, излиза от ограничените рамки на емпиричната интерпретация и прониква дълбоко в същността на литературните явления. Тодор Павлов доразвива творчески благоевските традиции литературното произведение да се разглежда не отделно и изолирано, а взето в контекста на своето време — като своеобразно отражение на обществените отношения, като тяхна художественообразна проекция. В анализа на конкретната творба той търси преди всичко социалния еквивалент на изображението, без да пренебрегва феномените на таланта и художественото майсторство, иска да определи гносеологическата стойност на произведението. Стреми се да обхване и изтълкува авторовата идея, разглеждайки я както в нейното самостоятелно битие, така и като звено в системата на общия литературен процес. Дори и в конкретни рецензии и отзиви за отделни книги авторът на „Теория на отражението“ успява да надмогне рецензентско-оценъчния момент, за да стигне до обобщението, до теоретичния извод, и да изведе тенденциите, насоките в развитието на определен автор или цяло литературно течение.

Литературнотеоретическата и критическата дейност на Тодор Павлов още от самото си начало е насочена в две основни направления — от една страна, той се опитва да навлезе в художествения свят на българската и световната класика, както и да следи творчеството на съвременните нему български писатели, а, от друга — непрекъснато полемизира с буржоазните идеолози на литературата. Подобно на своя учител и предшественик Димитър Благоев, който воюва неуморно против философско-естетическите и литературнокритически концепции на сп. „Мисъл“ на д-р К. Кръстев, Тодор Павлов отправя своите удари срещу естетическия формализъм, склектизъм и солипсизъм на сп. „Златорог“. Той дискредитира неговата линия за „аполитично изкуство“ и с конкретните си анализи на статии, поместени в списанието, изтъква, че крайният естетически индивидуализъм, проповядван от редактора на „Златорог“ Вл. Василев, е „отрицание не само на истинската обществено-идейна роля и значение на изкуството, но е изобщо отрицание на всяко човешко изкуство“¹³.

¹² Вж. например Тодор Павлов. За изкуството. С., 1974, с. 353—369; 383—401; 407—413; 435—451; 493—506.

¹³ Тодор Павлов. Критика и „критика“, с. 132.

В борбата за ленинизация на марксисткия литературен фронт, в непрестанните словесни схватки и дискусии с представителите на реакционната буржоазна естетика и литературна критика Тодор Павлов изковава и развива своя стил на блестящ полемист. Неговата стихия е импровизацията — тя му позволява да бъде винаги нападателен, да изненадва опонента си със своя бърз рефлекс и с неочакваните обрати на подвижната и доста често иронична мисъл. В тия полемики изпъква и друго негово качество — емоционалната наситеност и образност на изказа. И може би тъкмо този висок емоционален градус на неговия слог придава на словото му въздейственост, кара ни да го възприемаме с вълнение. Но зад изблиците на тая страст, стига да се вгледаме по-внимателно, винаги ще съзрем твърдата и безкомпромисна класово-партийна позиция на комуниста.

Стълкновенията си с буржоазните естети и литературни критици Тодор Павлов продължава косвено и чрез отношението си към българското литературно наследство и съвременната българска литература. Тълкуването и обяснението на произведенията на класиците в духа на марксистко-ленинската философия и теория на изкуството му служи, за да покаже, че по своята същност тия произведения са дълбоко народностни и демократични, че те винаги са изразявали най-прогресивните стремежи и възлияния на нацията. Особено ярко това личи в многобройните статии и изследвания за творчеството и революционната дейност на Христо Ботев. Патосът и вдъхновеният тон, с които Тодор Павлов пише за Ботев, произтичат от желанието да се разкрие неподправеният облик на тая гениална натура, която той нарича „върховна манифестация на най-дълбоката същност, стихийния устрем и съзнателната цел на целия революционен и творчески дух на българския народ“¹⁴. У него предизвикват гняв опитите на фашистувашата буржоазия да отнеме поета и революционера от естествената му среда и да го използва за своите нечисти политически цели.

В анализите си на поезията и публицистиката на Ботев Тодор Павлов дава великолепен пример за диалектикоматериалистическа, класово-партийна критика. Разглеждайки разностранното му творчество, той се спира и на неговата философска система: „Ботев... можа да внесе в своите мирогледни възгледи и в своята революционна практика някои елементи, които означаваха преодоляване съзерцателността на Фойербаховия материализъм, субективно-мечтателния характер на френските утопически социалисти...“¹⁵.

Съществена заслуга на Тодор Павлов е, че в своята литературнотеоретическа и критическа дейност той прилага творчески към съответните условия Лениновата теория на отражението. Философът воюва както срещу опитите да се подкопае единството на такива цялостни творци като Ботев и Смирненски примерно, така и против догматичното, сектантско-опростенческо интерпретиране на творчеството на други български писатели, като Иван Вазов, Николай Лилиев, Теодор Траянов, Христо Ясенев и т. н. Ярка илюстрация на антидогматичен, ленински тип критика е и оценката, която Тодор Павлов дава на „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов, този така сложен и противоречив творец: „Ако би трябвало на някакъв световен литературен комитет да се представи най-яркото, най-съдържателното, най-стилното белетристично-историческо българско произведение, това безспорно трябва да бъде именно книгата на Захари Стоянов „Записки по българските въстания““¹⁶.

Отношението на Тодор Павлов към творчеството на Алеко Константинов, Пенчо Славейков, Йордан Йовков, Елин Пелин красноречиво говори за вниманието и голямата отговорност, с които той подхожда при оценката на наслед-

¹⁴ Тодор Павлов. Христо Ботев. С., 1949, с. 26.

¹⁵ Пак там, с. 86.

¹⁶ В. Заря, 8 април 1939 г.

ството, при очертаването на развойни тенденции и насоки в българската литература. Днес можем да не се съгласим с едни или други постановки, могат да ни подразнят отделни нюанси в нахвърляните от него портрети на тия творци, но едва ли ще сме в състояние да отречем концептуалната наситеност и плодотворност на неговите литературнокритически разработки. Още повече, че тяхната цел винаги е била насочена към обхващане и тълкуване на литературните процеси като цяло, към разглеждане на отделните автори и творчеството им почти изключително в общия литературен контекст. Не е трудно да съзрем доказателство за това в твърде диференцираната оценка например на сътвореното от поети като Гео Милев, Христо Смирненски, Теодор Траянов, Николай Лилиев, Христо Ясенев, Емануил Попдимитров.

Освен към литературното наследство Тодор Павлов насочва погледа си доста често и към писателите от своето съвремие. Времето вече е казало своята тежка дума за значителна част от тия автори, то е потвърдило или отхвърлило пристрастието на литературния критик Тодор Павлов към едно или друго име, подчертало е пред нас истинския облик на творците, разграничило е конюнктурното от непреходното. И ако все пак днес се убеждаваме, че в критическите му интерпретации някои от тези имена са били прекалено щедро адмирирани, а други — недооценени и неразбрани, това не може да хвърли сянка върху значението на проникателните му и твърде дълбоки наблюдения над такива изтъкнати творци на социалистическо-реалистическата ни литература като Людмил Стоянов, Георги Караславов, Христо Радевски, Младен Исаев, Венко Марковски и т. н.

Всеки опит да се обозре цялостната философско-естетическа, литературно-теоретическа и критическа дейност на Тодор Павлов в скромните рамки на няколко страници естествено е обречен на неуспех. Мащабите на неговата личност и дело са такива, че трудно могат да се поберат в границите на една статия — извън нея неминуемо биха останали незасегнати съществени страни и моменти. Но задачата на такава статия би била изпълнена, ако тя положи, макар и още една черта, дори и един шрих в облика на философа, теоретика на изкуството, литературния критик Тодор Павлов.